лăксем инçене чупакан çилçунатутсем тытнипе те паллă. Йăйăнсемпе акатуйсенче вĕсем пушкăртсене самаях тĕлĕнтерессĕ, ял ятне сĕклене́сем сĕклесе тăрассĕ.

Уралъен таврашĕнчи чăвашсем тăван халăх йăли-йĕркине çирĕп тытса пурăнассĕ. Нарспи пек хитре тĕрĕсем тĕрлессĕ, шăпăр каласа туй тăвассĕ, çĕр пин юрă асра тытассĕ.

Пишпÿлекрен Слакпуçне каякан çул хĕрринче пăслăксем шур чултан икĕ хутлă Культура керменĕ сĕклесе лартрĕç. Мускав передачисене радиопа та, телевиденипе те курма илтме пултарассĕ. Килсерен пăрăхсем тăрăх газ кĕртнĕ, сăлкуçсенчен килех шыв юхать. Кирпĕч çапакан завод тунăранпа ял çыннисем хулари пек илемлĕ çуртсем лартассĕ.

«Виçтÿпе çăлтăрĕсем» ансамбль юрлать», — пĕлтерессĕ концертсенче, пăслăк пикисем сцена çине тухсан. Сăпайлă, илемлĕ тумпа хăйсем. Чăваш, пушкăрт, тутар, вырăс юррисене тĕлĕнмелле шăрантарассĕ.

Пĕлтĕр Пăслăк хĕрĕ-каччисем Шуршăлпа Тăвайра пулса курчĕç, унти художество пултарулăх коллективĕсемпе туслăн паллашса сыпăхланчĕç, пĕр-пĕрин патне концертсемпе çÿреме калаçса татăлчĕç. Тăвайсем нумай та кĕттермерĕç. Пăслăка çитсе, 900 çухрăмра пурăнакан Уралъен чăвашĕсене ăшă сăмахпа, тăван юрă-кĕвĕпе савăнтарчĕç. Сак вăхăтран пуçласа Виçтÿпе те Чăвашъенпе туслашрĕ.

Пушкăртстанри хаклă хăнасем пирĕн республикăна килнĕ ятпа чăвашсен паллă композиторĕ Филипп Лукин Александр Аслут поэт сăмахĕсем тăрăх ятарласа «Виçтÿпе» юрă çырчĕ. Чăвашрадио квартетпа юрламалли çак произведение студире çырса илнĕ. Часах вăл эфира та тухĕ.

Çу уйăхĕн пуçламăшĕнче Пăслăкра тепĕр паллă ĕç пулса иртрĕ — кунти Культура çуртĕнче Шупашкартан илсе килнĕ «Чăвашъен асамачĕ» фотовыставка уçăлчĕ. 80 ĕçрен тăракан выставкăна çак йĕркесен авторĕ хăйĕн ентешĕсене ялан-лăхах парнелерĕ.

Виталий ИСАЕВ,
Чăваш Республикин тава тивĕçлĕ культура ĕçченĕ.

ÿКЕРЧĔКСЕМ ÇИНЧЕ: Пăслăк хĕрĕ; акатуй нихçан та ăмăртусăр иртмест; «Виçтÿпе çăлтăрĕсем» ансамбльпе паллашăвăсем; чăваш халăх поэчĕ Я. Г. Ухсай ентешĕсем патĕнче.

ÿкерчĕксем авторăн.

● Ф. П. Павлов çуралнăранпа 100 çул çитнĕ май

КОМПОЗИТОР ТРАГЕДИЙĔ

Хăшпĕр çыравçăсен ĕçĕ-хĕлĕнче те, халăхра та чăваш композиторĕ тата драматургĕ Федор Павлович Павловăн «кил ăшчиккинчи инкекĕсем» пирки тĕрлĕ легенда пур. Эпĕ, ун çинчен кĕнеке çырма хатĕрленнĕ май, сахал мар материал пухрăм. Çавсемпе паллашма сĕнесшĕн сире.

Автор.

Капитолина Никитична Эсливанова Федор Павлов пирки вăл «питĕ час çилленсе каякан çын» тенĕччĕ. Кунта калаçу композиторăн çамрăклăхĕ пирки пырать. Мĕншĕн тесен Капитолина Никитична 1913 çулта Степан Максимова качча тухнă хыççăн Ф. Павловпа тĕл пулма пăрахать. 1928 çулхи юлашки тĕлпулура, паллах, композитор хăй характерĕне ăна кăтартса ĕлкĕреймен.

Петĕр Хусанкай Федор Павлов пирки çырнисене аса илер-ха. Поэт ÿнта композитор виличчен пĕр çул маларахри (1930 ç.) тĕлпулу çинчен каласа парать.

«Акă вăл, артистсем çÿрекен хыçалти алăкран кĕрсе, сăп-çăмăл уттипе хăпарать. Хористсем хĕпĕртесçĕ. Хора чун кĕрет.

Дирижер та савăнăçлă темелле. Унăн та хăтланкаларăшĕсем кăмăллă, уçă. Анчах, тинкеререх пăхсан, вăл раснах ырханланнине асăрхатăн. Пиçĕ çинчи кĕтессисем нумайрах та шĕвĕртерех пек. Тĕсĕ те сарăрах шупкалса кайнă. Çыншăн кăмăллă хăтланкаларăш таçта çунса чĕрене пĕçертекен хурлăха витмелли цивилизаци çитти кăна иккен.

Йывăрччĕ çав кас çак чăннипех те пысăк культурăллă этемĕн кил ăшчиккинчи инкекĕсене пĕлекене ун çине пăхмашкăн. Халĕ çав инкексемех композиторăн ĕмĕрне кĕскетсе татрĕç текен сассенче тĕрĕсси те пур пек туйăнать».

Çак саманта илсе кăтартни те пире малалла кирлĕ пулĕ:

«1930 çулта эпĕ çав пысăк ăстан чунĕ çурмашар пайланнине тата уççăнрах куртăм.

Хăш енĕ вăйлăрах пулнă? Халех пат татса калама хĕн. «Сулра» канмалла çырнă япала пек çеç туйăнать. «Шупашкар туйи» — халăх пултарулăхĕнчен илсе, нумай мар улăштарса тунă пĕр сĕклепÿллĕ кĕвĕ, марша çывăхараканскер.

«Вĕлле хурчĕ» — тĕп хăйĕн: сăвви те, кĕвви те. Тарăн, чĕрене тивекен музыка. «Ялта» — трагедилле пафосла, вăйлă çынлă романтизм. Çаксенче шырамалла пек сав икĕ сарлака искусствăра Павăл Хĕветĕрĕн чунĕ хăш май выртнине».

«Таçта сунса чĕрене пĕçертекен мĕнле хурлăх», «кил ăшчиккинчи мĕнле инкексем» çинчен асăнать поэт? Тен, ку унăн фантазийĕ çеç? Анчах Ф. Павловăн «кил ăшчиккинчи» пурнăçне пĕлекенсем татах та пулнă-мĕн.

Никифор Васанкка мĕн каланине вуласа пăхар:

«Федор Павловичăн хăй пурнăçĕнчи трагедийĕ: кăмăлланă хĕре илейменни, çемьере телей тупайманни, ача-пăчасăр юлма тивни, килĕштерсе пурăнайманни тата ытти те общесăври интеллигентла сийсен кăмăлĕпе пĕр пек ĕнерÿллĕ янăрама пуçлать, пĕр валакпа сăрхăнса юрă кĕввине кĕрет...»

Тата тепĕр штрих: Руфа Герасимовна Золотова калана тăрăх, Федор Павлович çемйен ĕмĕрхи телейсĕр шăпи пирки час-часах ÿпкелешсе каласнă пулать.

Çапла вара, Ф. Павловăн «кил ăшчиккинчи» пурнăçне тишкерсе тухни вулакансемшĕн интереслĕ пуласçăн туйăнать.

Малтанах Ф. Павловăн чи малтанхи сăввисенчен пĕрин çинче чарăйса тăрăпăр. Автор ăна ят паман. Анчах, сăввăн пуçламăшне кура, литературоведсем ăна «Савнă хĕр» тесе асăнассĕ. Сăвăра чун-чĕрене ыраттаракан çакăн пек йĕркесем пур:

Сана чунтан юратса
Ыталаса манрăттăм,
Сана пăхса, савăнса
Ĕмĕр санпа пурнăттăм...
Ытарайман пиркипе
Ыталаса йĕреттĕм,
Сана пăхса, савăнса
Санпа кăна пурнăттăм.

«Экспромт» ятлă тепĕр сăввипе паллашар:

Маншăн куçĕ çуталмасть,
Сÿхе тути йăл кулмасть,
Яштак пилĕк авăнмасть,
Чăмăр кăкри хумханмасть...
Ман еннелле çаврăнмасть,
Ылтăн пуçне каçартать,
Мăн кăмăлне палăртать—
Ман чĕрене çунтарать...

Чи пирвайхи сăвăсем...

Тен, юратăвĕ те чи пирвайхи? Анчах мĕн чухлĕ хурлăх унта, чĕрене йĕртекен шанчăксăрлăх çеммисем! Çакнашкал лару-тăрура çамрăк-кĕрĕм пурнăçран пăрăнать, савнăçа çыннине хăй ăс-хакăл тĕнчинче шырама тытăнать. Пурнăçра тĕл пулнă идеалсем санран пăрăнассĕ пулсан, идеала хăвăн ăс-хакăл тĕнчинче шырамалла. Çамрăк çын сăвăсем çырать, хăйĕн хурлăхне ăшри идеалпа пайласа чунне йăпатать, кантарать. Мĕн чухлĕ макăрман-ши тата унăн сĕрмекупăсĕ!? Çынсем каласа панă тăрăх, вăл пĕрпĕр класра е столовăйĕнче пĕччен юлса, сахал мар хăйĕн сĕрмекупăсне йĕртнĕ. Музыкантшăн музыка та паянхи пурнăçран уйăрса аякри идеал патне илсе каякан меслет. Йывăр самантсенче этем хăйĕн туйăмĕсене ăна пехиллет, унпа хăй чунне йăпатать. Кунта Ф. Павлов хăйĕн «Памятник моей юности» тетраденче çырса хăварнă çак йĕркесене илсе кăтартсан та ытлашши пулмĕ: «...действует на автора сколько само чувство, чувство к высокому, вечно женственному, к звукам, бестелесным объектам, так что сами люди не могут служить для него идеалом, вследствие чего поневоле приходится жить в замкнутом круге своих идеалов, не понятных...»

Алçырăвне такам турткаласа-чĕркелесе пĕтернĕ. Савăнпа та унăн пуçламăшне те, вĕçне те вулама çук.

Кăшт маларах асăннă сăвăсене çамрăк поэт Варвара Петровна Эхмере халалланă иккен. Кам пулнăха вăл Варвара, Павлов чĕрине вут тивертнĕскер? Чĕмпĕрти чăваш шкулĕнчи виçĕ чиперккерен (виçĕ грацирен) — Капитолина Эсливанова, Анюта Карандаева. Варвара Петрова — пĕри пулнă. Сăпĕпе, пĕвĕпе чиперскер, кăмăлĕпе мăнаçлăскер. Чи вăйлă математик тата рационалист. Вĕсем виççĕшĕ час-часах сĕрмекуспа сцена çине те тухкаланă, музыкăпа литература каçĕсенче триопа, квартетпа каланă, юрлама та ăста пулнă. Тен, Павлов та хăйĕн пирвайхи пьесисене вĕсем валли йĕркеленĕ... Анчах Варвара Эхмерĕн «çӳхе тути уншăн йăл кулмасть» иккен.

Юрату вăйне мĕнле виçепе виçепе картма пулать-ши? Çапах та, Павловăн иккĕмĕш юратăвĕ — Капитолина Эсливанова тейĕпĕр. Вăл, Шăмăршă тăврашĕнче ӳснĕскер, унти ĕмĕрхи вăрмансемпе чечеклĕ уçланкăсен илĕмĕпе асамлăхне илнĕ тейĕн, пурин кăмăлне те илĕртсе тăнă, сахал мар каччăн чун-чĕрине вут хыптарнă. Сăн-пӳ илемлĕ пулнипе пĕрлех унăн пултарулăхĕ те тăрă сăлкуçĕ пек тапса тăнă. Капитолина Чĕмпĕр шкулĕнче лартнă «Жизнь за царя» тата «Русалка» оперăсенче Антонидăпа Наташа партийĕсене юрлать. Унăн тĕлĕнмелле илемлĕ сасси хăйпе пĕрле вĕреннĕ тата ĕçленĕ çынсен асĕнче ĕмĕрлĕхех юлнă.

«Уншăн мар эп кулянатăп», — хӳхлет Антонида (Эсливанова), — çырнă «Симбирянин» хаçат, — унăн сассипе аслатилле хăватпа алă çупни хупласа лартать».

«Чĕмпĕрти чăваш шкулĕнче вĕреннĕ чухне музыкăпа çыхăннă самантсене эпĕ нихăçан та манса кайма пултараймăп, — çырнă Анна Ивановна Токсина нумай çул иртсен. — Пире юрă урокĕсенче вĕрентнĕ чи парвайхи учительница — Капитолина Никитична. Вăл çав тери хитре саслăччĕ. Пире классикăлла музыкăри хĕрарăм хорĕсемпе, вĕсен асамлă илемĕпе паллаштаратчĕ, музыка теорипе вĕрентетчĕ».

Ваçса Аниçси: «Ытарайми хитре юрлакансем пурччĕ. Уйрăмах Капитолина Эсливанова сасси пит лайăхчĕ. «Пирĕн Капа хăй пĕччене шăпчăк пек те, саркайăк пек те юрлать», — теттĕмĕр эпир ун чухне. Эсливанова пек сăмахпа каласа параймн, ытарайми хитре саслă çынна эпĕ ӳлĕмрен те курман».

Çакă ĕнтĕ Федор Павлов чăн пурнăçра тĕл пулнă юратăвăн иккĕмĕш идеалĕ. Пирвайхинчен чылай çывăх пулнă вăл. Федорпа Капитолина икĕ оперăри тĕп геройсен партийĕсене пĕрле юрланă: «Жизнь за царя» оперăра — Антонидăпа Сусанин, «Русалкăра» — Наташăпа Мельник. Хорсене те пĕрле тенĕ пекех ертсе пынă: Капитолина — хĕрачасен хорне, Федор — пĕтĕмĕшле хора.

Анчах хальхинче те малтанах ытла та çывăх пек туйăнакан ĕмĕт аякран та аякка тарса пырать, шанчăк сӳнсе пынине туйнă çамрăк поэт иккĕмĕш хут хăйĕн ĕмĕчĕсене лирăна пехиллет:

Ах, шухăшăм, шухăшăм!
Мĕншĕн эсĕ пăтранан?
Сарă хитре хĕрĕшĕн
Мĕншĕн ăша çунтаран?
Сарă чечек тăррине
Пыллă карас терĕн-им?
Шанса каяс илемне
Çутă сывлăм терĕн-им?..

Çак сăвва Ф. Павлов Капитолина Эсливановăна халаллани çинчен калакан документсем сахал мар. Капитолина Никитична та, нумай çул иртсе кайсан, çапла çырнăччĕ: «1913 çулхи ака уйăхĕнче пĕр курсра вĕренекен Ф. Павловпа С. Максимов мана пĕр харăсах качча тухма ыйтрĕç. Вĕсем иккĕшĕ те ун чухне Чĕмпĕр шкулĕнче учительре ĕçлетчĕç. Хам айванлăха тата çынсене çителĕклĕ таран ăнланса çитереймен пирки эпĕ Максимов мăшăрĕ пулма килĕшрĕм. Юлташсем мана Федор çав тери хытă кулянни çинчен пĕлтернĕччĕ. Астăватăп паянхи пекех: Максимов тухса кайсанах Федор ман пата тепĕр хут чупса кĕчĕ, эпĕ Максимова сăмах пани çинчен пĕлсен, ман ума чĕркуçленсе ларчĕ, Степана панă сăмахăма каялла илме тархасларĕ».

Çу уйăхĕн 26-мĕшĕнче Эсливановăпа Максимов шкулти чиркӳре венчете тăраççĕ. Туй пулать. Максимов Павлова туя та чĕнмест. Федор, ăнăçсăр юрату асапне чăтаймасăр, хавасла туй шавне çĕрле чӳречерен вăрттăн пăхса тăнă теççĕ.

Поэт чунĕ нихăçан та пушă тăма пултараймасть çав. Эсливанова качча тухнă хыççăн тепрер уйăхран Федор «Над розами в роще прекрасной», «Сизая дымка над речкою» сăвăсем çырать. Иккĕшне те Лидия Николаевна Фадеевăна халаллать. Ку ĕнтĕ — Ф. Павловăн пулас мăшăрĕ. Вăл Чĕмпĕрти чăваш шкулĕнче кĕпе-йĕм çĕлесе, каярахпа библиотекăра ĕçлесе пурăннă. Духовнăй семинарие вĕренме кĕнĕ пирки-ши е ытти сăлтава пула Павлов Лидия Николавнăпа 1916 çулта çулла тин пĕрлешет. Çапла, пулас драматург тата композитор çирĕм тăватă çула çитсен арлă-арăмлă пулать, хăйĕнчен тăватă çул кĕçĕнрех хĕре качча илет. Анчах Р. Г. Золотова каланă тăрăх, «инкеке пула пĕр юратусăрах Лидия Николавнăна качча илни Федор Павловича çемье те, пурнăç юлташĕ те параймасть. Вăл, сиппе йĕпрен çӳле çĕклеиеймескер, Федор Павлович наукăшăн хыпса çуннине те, унăн калама çук пысăк пĕлтерĕшлĕ ĕçне те ăнланма пултарайман».

Лидия Николаевна, Хусан кĕпĕрнинчи Лаишевски уесĕнчи Чирпы ятлă ялта вырăс çемьинче çуралса ӳснĕскер, чăвашла пĕлмен. Алексей Иванович Ельмаков çапла каласа парать: «Лидия Николаевна кăвак куçлă, шуранка та шĕвĕртерех питлĕ ырханкка хĕрарăмччĕ. Алли ун хуçалăхри ĕçсем патне выртман, хул-çурăм ĕçне вăл хăнăхман. Çавăнпа та Лидине Федор Павловичăн амăшĕ юратмастчĕ».

Çапах та Федор Павлович унпа чылай вăхăт пурăнать. Мăшăрланнă хыççăн тăван ялĕнче кăштах вăхăт иртгереççĕ те вĕсем Етĕрне уесĕнчи Палтиелне ĕçлеме каяççĕ. Тепĕр çултанах, çурла уйăхĕнче, Павловсем Шемшере куçаççĕ. Кунта вăл халăх судьи пулса ĕçлет, çав хушăрах драма кружокĕ уçать, хор йĕркелет. Çак коллективсем ялти ĕççыннисем валли спектакльсемпе концертсем лартма тытăнаççĕ. Шемшерти драма кружокĕ валлиех Федор Павлов 1918 çулта «Судра» комеди çырать. Çакă хĕрӳ вăхăт çинчен Шемшерти шкул учительници акă мĕн çырса хăварнă: «Федор Павлович ĕçрен пушаннă вăхăтра-и, çывăрма хатĕрленет-и, ирхине вырăн çинчен сиксе тăрать-и, апатланма ларать-и —

яланах темĕн ĕнерлет, юрлать. Мăкăрĕ Лидия Николаевна та ăна пулăшса пыратчĕ. Çав тери килĕшÿллĕ те телейлĕ çемье пек курăнатчĕ. Анчах вĕсене ача-пăча çукки пăшăрхантаратчĕ, мĕншĕн тесен иккĕшĕ те ачасене хытă юрататчĕç. Эпĕ çакăн çинчен мĕн пирки татăклăнах калама пултаратăп-ха? Акă мĕншĕн: ывăлăма манне Федор Павлович тытнăччĕ, вăл унăн хреснашшĕччĕ. Час-часах кучченеçсем паратчĕ вăл ăна».

Чăнах та, Шемшерте Федор Павлович питех те тухăçлă ĕçлет. «Шупашкар туйи», «Хăйматлăх юрри», «Сап-сар кĕрĕк çĕлетрĕм», «Карăм сырлана», «Чухăнсен юрри», «Ĕçкĕ юрри», «Олту», «Сăварни юрри», «Вăрман витĕр» юрăсене хор валли хитрелетет. Анчах çак хавасла юрăсен хорĕнче сасартăк чăннипех те трагедилле нотăсем янăраса каяççĕ:

Çинçех те пÿçĕм,
Çамрăк чунçăм,
Хуçăлмасть, хурланмасть, теççĕ.
Темчул хурлансан та,
Çынна курăнмасть.

Чĕнтĕрлĕ те кĕпер
Чăлт! та тумасть,
Пирĕн çамрăк чĕресем
Пусăрăнмасть...

Ку çеç те мар, Федор Павлов хăй тахçанах манса кайнă «Вĕлле хурчĕ» сăвви патне каялла таврăнать, ăна хĕвел питĕнче йăлтăртатакан инçетри çÿлту пичĕ пек сутă, çав хушăрах чĕрене макăртакан кĕвĕпе эрешлет.

1918 çулхи çу уйăхĕнче Федор Павлов Хусана каять. Вăл кунта Капитолинăна тĕл пулать. Тен, çакăнта шырамалла «Вĕлле хурчĕ» тепĕр хут çунат сарса халăх хушшине вĕçсе кайнин сăлтавне?

Сăлтавне шырамăпăр. Пĕр тĕлпулу, тата нимĕнех те пама пултарайман тĕлпулу, лару-тăрăва тĕпрен улăштараяс çук. Пурнăçăн хăйĕн çулĕ-йĕрĕ, хăйĕн кукрашкисем. Анчах революци хыççăнхи виç-тăватă çул хушшинче Федор Павлович мĕнле кăна ĕçе хăй чун ăшшине панине шута илсе те пĕтерме çук. Вăлах халăх судьи, Хусанти археологипе этнографи институчĕн заочник-студенчĕ, Шемшерти куçса çÿрекен халăх театрне тата хора йĕркелесе ертсе пыраканĕ, учитель, корреспондент, композитор, дирижер, Шупашкарта ялхуçалăх курсĕпе пĕтĕмĕшле пĕлÿ паракан курса уçаканĕ, искусствăсен инструкторĕ, Чăваш облаçĕнчи вулăссем тăрăх халăх театрĕсем, хорсем, музыка кружокĕсем йĕркелесе çÿрекен, Шупашкарти музыка шкулне пусарса ярakan тата унта сĕрмекупăс класĕн преподавателĕ, Чăваш халăх хорĕн руководителĕ, дирижерĕ, концерт ушкăнĕ тăвакан, музыка библиотеки тата музыка инструменчĕсем юсакан мастерской уçакан, юрă кĕнекисем кăларакан, Шупашкарти педагогика курсĕсен библиотекарĕ тата хуçалăх пайĕн заведующийĕ. Доклад хыççăн доклад, татти-сыпписĕр командировкăсем тата ытти те. Çав хушăрах «трагедилле пафослă» «Ялта» драма çырать.

Пĕр канăç та пĕлмесĕр хыпăнса ĕçленин сăлтавне Федор Павлович çапла ăнлантарса парать: «Эпĕ шутланă тăрăх, тĕп ĕçсĕр пуçне наукăпа литература, культурăпа общеcтво ĕçĕсене туса пыма пултарни пачах та япăх япала мар. Çакна ырламалла кăна. Вăй-хал çитнĕ таран тăрăшăпăр». Анчах чуна уçса паракан çак сăмахсен тÿнтерĕшĕ те пур иккен. Ăна эпир Федор Павловăн сывă çыннисем каласа панинчен пĕлме пултаратпăр. «Совет влаçĕн малтанхи йывăр çулĕсенче Лидия Николаевнăн куштанлăхне тата хăйĕн çемçе характĕрне пула Федор Павлович судьяра тата тĕрлĕ ĕçре муталанчĕ, музыкăпа литературăна вăйне-халне кирлĕ чухлĕ парса пыраймарĕ. — çырнă Р. Г. Золотова. — Чунĕ уçăлнă самантсенче Федор Павлович мана çаксене хăех каласа паратчĕ. Лидия Николаевнăна çинуç енчен те, çăкăр-тăвар тĕлĕшĕнчен те ытлă-çитлĕ усрас тесе тертленетчĕ вăл, хăйне çемье енĕпе çав тери телейсĕр тесе шутлатчĕ».

Акă ăстан тымарланса пынă иккен Павловсен çемьинчи ют çынсен куçне курăнсах кайман драматизмла пурнăç. Ф. Павлов, искусствăна чунтан-вартан юратаканскер, тен, вăхăт-вăхăт та пулин лăпланса ларса, хăй лирине парăнас ĕмĕтпе пурăннă. Анчах Лидия Николаевна, ниçта та ĕçлеменскер, килте нимĕн тума аптраса ухмаха тухаканскер, писателе, çитменнине тата «çемçешке» характерлĕскерне, пĕр чарăнусăр тăпăлтарнă пулас: ăна илсе пар та кăна тупса пар. Лидия Николаевна капăр тумланма юратни пирĕншĕн паллă. Çитменнине тата вăл юнтармăш та пулнă иккен. Ку çеç те тарамччĕ. Федор Павлович патнелле тепĕр хăрушлăх пĕр чарăнмасăр сывхарса пынă: сывлăхĕ начарланнăçем начарланнă. Çав хушăрах вăл хăйне сывалма панă путевкăсене Лидия Николаевнăна парса пырать: унăн сăнĕ-пичĕ имшеркке иккен, кайса юсантăр.

1922 çулта Федор Павлов Лидия Николаевнăна Шупашкарти рабфака вырнаçтарать: тен, ĕçпе-вĕренÿпе кăштах лăпланĕ. Анчах рабфак Павловшăн икĕ вĕçлĕ туя пекех пулса тухать. Пĕр енчен унăн мăшăрĕ пĕлÿ илнĕ, тепĕр енчен, ахаль те чун-чĕрипе Павловран аякраскер, татах аякка кайса пынă...

1923 çулта Ф. Павлов сывлăхĕ начарланма тытăнать. 1924 çул — «При медицинском осмотре установлен диагноз болезни: катар правого легкого и правосторонний плеврит». Ку апрельте пулнă. Июньре: «отпуск мне необходим ввиду полного переутомления и болезни легких, и, по признанию врачебно-курортной комиссии, я нуждаюсь в лечении и отдыхе».

Лидия Николаевнăна ку ытлашши пăшăрхантармасть пулас, вăл, вĕренÿ ырлăхĕсене активсе пăхнăскер, малаллах туртăнать. Хĕрарăма никама пăхăнманлăх кирлĕ. Уйрăмах мăшăрĕ умĕнче ытлашши сÿрĕкленмелле мар. Лидия Николаевнăн пăхăнманлăх туйăмĕ кивçене кĕмелли япала мар. Рабфак ĕнтĕ хыçра. Çынсем шывпа, çăкăрпа, общежитире пĕр вырăн çинче икшерĕн выртса, килте тĕртнĕ кăвак йĕмпе, çăпатапа вĕренннĕ чухне, вăл тутă хырăмпа, капăр та пуян çипуçпа ялкăшса çÿренĕ. Чĕмпĕрти Чăваш шкулĕн çĕвĕçи 1925 çулта Хусанти зооветеринари институтне вĕренме кĕрет. Çапла вара Федор Павловичпа Лидия Николаевна каçса çÿрекен хăлтăр-халтăр кĕпер юписем тайăлнăçемĕн тайăлса пыраççĕ.

Ф. Павлов сывлăх енĕпе кунран-кун, çулран-çул хавшаса пынă хушăра, вăтăрсем патнелле çывхаракан вăйпитти те çамрăк хĕрарăм татах чăмăрланса хитреленет. Лидия Николаевна мĕн тери инçете кайса пынăçем çынсене хăй ăс-тăнĕнчи идеал хитрелĕхĕпе эрешлекен писатель-художник ăна ытларах та ытларах юратма тытăнать. Анчах ку текех ăстăн юратăвĕ мар ĕнтĕ, ытларах физиологилле туртăм. Тепĕр енчен, Федор Павлов ăна, качча пынăранпа ниçта та ĕçлеменскерне, хăй вăйĕпе рабфакра вĕрентсе кăларнă, институтра та пĕтĕмпех хăй çинче тытса тăрать. Кăштах документсем çине пăхса илсен те пăсмасть пулĕ: «Сывлăхĕ унăн çав тери япăхса кайнă. Çапах та вăл хăй çиеç çăкăр татăкне, хăй çывăрас ыйхине Лидия Николаевнăна парса пычĕ. Лешĕ вара, сăпайлăхне те, перекетлĕхне те çухатнăскер, чăвашран укса тăпăлтаратăп-ха, тесе ихĕлтетсе çÿрет». Ку Р. Г. Золотова асаилĕвĕнчен.

П. Хусанкая вуласа пăхар тата: «Пăрахут виççĕ кăшкăртсан, пысăках мар чăматанпа ялахи пекех тирпейлĕ Павăл Хĕветĕрĕ кĕчĕ. Вăл çав тапхăрта (1928 çул, И. Ахрат) эрнесеренех, хăш чух эрнере иккĕ те, Хусана анатчĕ. Васканă пулас. Чăматанне лартса, темĕнле официаллă пек сывлăх сунчĕ те, вăшт-вашт кăларнă ылтăн куçлăхĕ витĕр эп вулакан кĕнекене тĕллерĕ. Куç хупанкисем тăртанса хĕрелнĕччĕ унăн. Куçĕсем тинĕ. Сывăрмасăр тÿсĕ сĕврĕлĕ».

Ку ĕнтĕ кĕркунне пулнă. Лидия Николаевна институтра юлашки курс-

ра вĕренниĕ. Çемьери катастрофа пĕр чарăнмасăр çывхарса пынă. Лидия Николаевна йăлăнтармăшĕ кунсерен ӳснĕ. Ф. Павловăн пĕччен пурнăçпа касăлнă тата чир-чĕрпе кӳтсе çитнĕ чун-чĕри килйыш вучахĕн ăшши патне туртăннă.

Çемье арканса пынин сăлтавĕпе нимĕн чухлĕ те сыхăнса тăмасть пулин те, Ф. Павлов пурнăçĕнчи тепĕр эпизода илсе кăтартар. Вăл ун характерĕн хăшпĕр енĕсене таранрах ăнланма пулăшĕ. 1928 çулта писатель К. Эсливанована юлашки хут тĕл пулать. «Уроксем хушшинчи тăхтав вăхăтĕнче, — çырать Капитолина Никитична, — мана такам палламан çын кĕтсе тăни çинчен пĕлтерчĕç. Эпĕ тухрăм. Ман ума Федор Павлович тухса тăчĕ! Иксĕмĕр те пĕр-пĕринчен вăтаннă пек те, тĕлпулушăн хĕпĕртенĕ пек те пултăмăр. Эпĕ ăна кунти уроксем вĕçлениччен ман пата хваттере кайма хушрăм.

Эпĕ киле таврăннă чухне Федор Павлович ман патăмраччĕ, кĕçĕн хĕрĕме чĕрçи çинче тытса ларатчĕ. Вĕсем пĕр-пĕриипе мĕн тери ăшшăн та йăпанулăн калаçса ларассĕ! Федор Павлович пĕчĕкçĕ Вера çине вĕçĕхĕррисĕр киленсе пăхать. Федор Павлович пирĕн пурнăçпа интересленчĕ, мана, тăлăх хĕрарăма, çак вакăран та вакă тăвата хĕрачапа пурăнма пĕрре те çăмăл маррине ăнланса ярлĕкленчĕ, Степан Максимович пире пăрахса хăварнишĕн куляиса ассăн-ассăн сывларĕ. Çавăн чухне Федор Павлович ман пĕчĕкçĕ Верăна хăйне усрава пама ыйтрĕ. «Сире ахаль те йывăр, терĕ, эпĕ вара çав тери юратса пăрахрăм Верăна!» Эпир Федор Павловичпа чылайччен калаçса лартăмăр, иртнисене аса илтĕмĕр. Ку ĕнтĕ пирĕн юлашку тĕлпулу пулчĕ».

Тепĕр çул чунса иртет. Чăваш патшалăх капеллин дирижерĕ пулнă май, Ф. Павлов чăваш халăх юррисене нумайăшне хор валли илемлетет. Çулла, июнь уйăхĕнче, Чăваш хорĕпе Мускавра тата Чулхулара гастрольте пулать. Унтан таврăнсан, вăхăта вăраха ямасăрах, Хусана государство экзаменĕсем тытакан Лидия Николаевна патне пăрахутпа ларса анать. Хусанта ăна мĕн кĕтсе тăнине çак документран курма пулать. Гурий Иванович Комиссаров çырса хăварнă ăна.

«Пĕррехинче эпĕ Хусан урамĕпе пыратăп, наука библиотеки енĕпе Чернышевский урамĕпе Кремль патнелле утатăп, Александр ПАССАЖĕ умĕпе иртетĕп.

Урамăн тепĕр енĕпе тротуарпа пĕр арçынпа хĕрарăм пыраççĕ. Кĕтмен çĕртен арçынни хĕрарăмĕнчен уйрăлчĕ те, урам урлă каçса, ман енелле утгара пачĕ. Мана тинкерсе сăнанă пек те туйăнать. Палласа илтĕм: Федор Павлов.

Вăл ирĕксĕррĕн тенĕ пек кулса илчĕ, мана сывлăх сунчĕ.

— Эпĕ сире курни мĕн тери аван, — терĕ вăл алă парса.

— Пач кĕтмен тĕлпулу! — терĕм эпĕ те хĕпĕртесе.

Малалла эпĕ ăна ыйтусем пама тытăнтăм:

— Хусана мĕн çăмăлпа килнĕ, нумайлăха-и? Лидия Николаевна сывлăхĕсем мĕнле? Тата кам вăл çав урам леш енчи хĕрарăм?

Федор Павлович мана чарăнса тăма хушмарĕ, малалла утма хистерĕ. Хăй тем пирки ытла та пăлханать, сăнĕ-пичĕ те самаях туртăннă, ырханланнă.

— Малăн çав тери пысăк хуйхă, — терĕ вăл, сăн-питĕнчи салхулăхне пĕрре те пытармасăр. — Лидия Николаевна аслă пĕлӳ илчĕ те мана пăрахса тарчĕ...

— Ăçта?

— Пĕр доцентпа, терĕç. Армени еннелле. Ĕмĕрлĕхех уйрăлтăмăр пулас.

Федор Павловичăн куçĕ шывланчĕ.

— Мĕн тери ултав! Эсир ăна вĕрентсе кăлартăр, çын турăр. Акă ĕнтĕ, тав тумалли çеç юлчĕ. Кĕтменччĕ, чăннипех ĕкенме те йывăр... Апла пулсан, мĕн кулянмалла çавнашкал ултавлă, суя чунлă çын сапран уйрăлнăшăн? Лăплан, Федор, хытар чунна.

— Халĕ те лăпланма тăрăшатăп та-ха. Ав, çавăнпа, — Федор Павлович урам леш енĕпе пыракан хĕрарăм еннелле пуç сĕлтрĕ, — тĕл пултăм-ха. Мочалова хушаматлă. Манпа паллашасшăн, сывăхрах туслашасшăн... Анчах эпĕ Лидисĕр пурăнма пултараймастăп...

— Эсир çакнашкал хаяр ултав хыççăн та ăна юратма пултаратăр-и?!

— Çапла, манăн ăна каялла илсе килес килет.

— Хăвăр кăмăлăр. Анчах çирĕплĕхе ан çухатăр, ан парăнăр йывăрлăха. Упрăр сывлăхăра.

— Ăнланатăп сире. Анчах хама хам тытса чараймастăп...»

Çапла, романти ĕçсем кульминаци таранах хĕрсе çитеççĕ. Мĕнле тӳссе ирттернĕ Ф. Павлов çакнашкал хаяр ултава, мĕнле йăпатпаланă хăй чунне — паллă мар. Анчах ак çакă тĕпĕ-йĕрĕпех паллă: сентябрь пуçламăшнелле, е маларах та, унăн нерва системи пĕтĕмпех юрăхсăра тухать. Сентябрĕн тăххăрмĕшĕнче пуçласа октябрĕн вуниккĕмĕшĕччен Ф. Павлов Кисловодскра курортра сывалать. Унтан таврăнсанах творчество ĕçне пикенет. Яланах тирпейлĕ хваттерне тепĕр хут йĕркелесе майлаштарать, алçырăвĕсене пăхса тухать, «Хĕрлĕ салтак юрри» унаса пăрахать. Юрринче контрастсем пысăк. Минорлă та мажорлă çемĕсем черетленсе ылмашăнса пыраççĕ. Салхулăх таярах парать, вĕсенче темĕнле йывăррăн пусса тăракан вăй, шанчăксăрлăх туйăмĕ, пессимизм. Хорăн вăтам пайĕ теми хăвăртлăхĕпе уйрăмрах. Кунта чăваш каччисен çулăмлă ташшисенчи çăмăллăх, çĕкленӳллĕх çеммисем ялкăшса илеççĕ. Анчах, кĕвве мажорта гармонизацилене пулин те, кунта та хурлăхлă туртăм ытларах. Куççулĕ витĕр, хурлăхпа лӳшкенĕ чун-чĕре витĕр сăрхăнса тухнă юрă.

Çак кĕркуннех Ф. Павлов, ытти вак-тĕвек ĕçсенчен хăтăлсах, пуçĕпех Шупашкарти музыка техникумне ĕçлеме куçать. Пĕччен пуçа укça ытлашши нумай кирлĕ мар, тата умра творчествăлла плансем те питĕ пысăк — симфони те тахçанах канăç памасть, опера çырас кăмăл та пысăк, пĕлӳ çитменни те шухăшлаттарать — консерватори пĕтермеллех пулать пулĕ.

Анчах пурнăç яланах эпир шухăшланă пек пулса пымасть иккен. Кĕтмен-туман çĕртенех вăл пирĕн плансене пăтраштарса яма хăтланать.

Ф. Павлов, Лидия Николаевна Хусанта вĕренниĕ чухнех-ха, хăйĕн хваттерне тирпейлесе тăма, хушăран апат та пĕçерkелеме Епафа Матвеевна Лисичкина ятлă тăлăх хĕрарăма чĕнкеленĕччĕ. Лидия Николаевна Павлова пăрахса кайнă хыççăн чиперкке Епафа картран тухсах тăрăшма пуçланă пулас, самантрах йăваш чунлă Федора çавăрма май тупнă. Паллах, лешĕ те Ева умĕнче сыляха кĕрет, — никам кĕтмен çĕртен Епафăн ӳтпĕвĕ тулма тытăнать. Мĕн тумалла композиторăн? Çырăнмалла! Ку самаНара ним мар пĕтĕм биографине пăсса хума пулать вĕт. Çапла, пĕтĕмпех саккунлă пултăр. Павловне те тата ашшĕсен-аслашшĕсен несĕлне малалла тăсаканĕ кирлĕ. Лидирен пулмарĕ пулсан, Епафăран пултăр. Шухăшланă, тунă. Анчах...

Çапла, вĕçĕмсĕр «анчах»...

Ф. Павлов çемьеллĕ пурнăçра хăйне валли ирĕклĕх тупма ĕмĕтленет. Творчество валли çемьери ырă та лăпкă лару-тăру кирлĕ. Çук вĕт. Епафа Лидия Николаевнăран темиçе хут та пархатарсăртарах иккен. Вăл, «тумланасса та ялти хресчен каркăпĕсем евĕр çеç тумланкаласа çӳрекенскер» (Г. Хирбю асаилĕвĕнчен). Ф. Павловăн ĕçне-хĕлне, чун-чĕрине нимĕн чухлĕ те ăнланма, туйма пултараиман. Çапла ик-виç уйăх иртет. Композитор урăх тӳссе тăма хăват çитерейместь: 1930 çулхи мартăн 31-мĕшĕнче Шупашкарти хула ЗАГСĕнче Павловпа Лисичкина хушшинчи арлă-арăмлă сыхăну татăлни çинчен ĕнентерӳ хучĕ çапăнса тухать.

Çемьере телей тупма май çук иккен Федор Павловичăн. Апла пулсан

ăна урăх çĕрте шырамалла — ĕмĕрлĕх пултăр вăл çыхăну, мĕн виличченех!

Çуртă пек çунса кайсассăн та, пĕтĕм пурнăçра творчествăлла ĕçе халалламалла. Федор Павлович апрель уйăхĕнчех Ленинградри консерваторие кĕме заявлени çырать. Ăс-тăпа, чун-чĕрене тыллакан шухăшсене парăнтарас тесе, Ф. Павлов çĕрне-кунне пĕлмесĕр ĕçлет, консерваторие кĕме хатĕрленет. Яланах хăй çинчен систерсе тăракан ӳпке чирĕ, нерва системи йăшни, килйыш драми ăна кунран-кунах катастрофа патнелле сĕтĕрĕççĕ. Çитменнине тата Ленинграда каймалла. Федор Павловичăн йăшнă ӳпкишĕн çурçĕр климачĕ юнлă суран çине тăвар сапса тăнă евĕрех сиенлĕ. Анчах Мускава кайма пĕрре те кăмăл çук: унта Степан Максимов вĕренет. Ĕмĕрлĕхех унăнне те, Капитолинăнне те кунçулĕсене пăсса хăварнă çак çынпа кунсеренех тĕл пуласси Павловшăн пачах та илĕртӳллĕ япала мар. Çапла, Нева хĕрри композитор пурнăçĕнче тепĕр çыран, тен, юлашки, пулса юлать.

Ленинград консерваторийĕн профессорĕ Ю. Н. Тюлин каланă тăрăх, Ф. Павлов кунта та Олимп ту тăррине аскетла чăтăмлăхпа тапаланса хăпарать. «Федор Павлович отличался необыкновенной работоспособностью, — çырать Тюлин профессор, — был подлинным энтузиастом учебы. Помню, что он стал приходить в класс совершенно больной, не желая пропустить ни одного урока... Дорвавшись до учебы, Федор Павлович, к сожалению, не щадил себя, не оберегал своего, очевидно, уже подорванного здоровья».

Апрель пуçламăшĕнче Ф. Павлов Сочие çитсе ӳкет, Уч-Дере санаторине вырнаçать. Май уйăхĕ те иртет, вăл çаплах сывалаймасть. Июнь перле çитет...

Малалла çак легендăна сăмах парар. Вăл та Г. Комиссаров асаилĕвĕсенчен.

Федор Павлович пĕррехинче темле майпа Иван Родионович Бахромеев профессор патне лекет имĕш Сочире. Профессор, чирлĕ çын документчĕсемпе паллашнă май, сасăпа мăкăртатать:

— Павлов Федор Павлович... Из Чувашии...

Çак самантра юнашар кабинетран Лидия Николаевна туха парать. Икĕ çул хушши курман арăмĕпе тĕл пулсан, Федор Павлович куçĕ хуралса килет:

— Ой, Лидюша!..

Çавăнтах çĕре тĕшĕрĕлсе анать...

Çапла вĕçленет драма. Вилни çинчен пахă ĕнентерӳ хутĕнче «пуç мими шыççипе вилнĕ» тесе çырса хунă.

Ф. Павлова Сочири хула масарĕнче пытараççĕ. С. Максимов композитор унта самолетпа вĕçсе каять. Пытарнă çĕре ĕлкĕреймест. Уч-Деререн тухса кайнă чухне вăл унта пурăнакан пĕр грекпа Павел Григорьевич Кулуапа çапла каласса татăлать: Кулу чăваш композиторĕн вилтăприне çулсеренех тирпей-илем кӳрĕ, Степан Максимович ăна çакăншăн укçа куçарса парса тăрĕ.

Халь ĕнтĕ Ф. Павлов вилтăприне тупма та май çук. Иртнĕ вăрçă сулĕсенче Федор Павловича пытарнă масар урлă икĕ шоссе хывнă. Композитора пĕлнĕ çынсем те тахçанах çĕре кĕнĕ.

Иван АХРАТ.

ÇЫНРА ÇЫНЛĂХ ТУЙĂМНЕ ВĂРАТНĂ

(Чăваш халăх артистки Е. В. Шорникова 80 çул тултарчĕ)

Вырăссен паллă писателĕ А. М. Горький пурнăçа тарăн та нумай енлĕ пĕлӳ паракан университет тенĕ. Елена Васильевна Шорниковăшăн та пурнăç чăн-чăн ăсталăх шкулĕ пулнă. Темĕнле инкек-нуша витĕр те тухнă вăл.

Пулас артистка 1912 çулхи майăн 1-мĕшĕнче Çĕрпӳ районĕнчи Уйкасра хресчен килйышĕнче çуралнă. Йышлă çемье пулнă вĕсен, 12 ача. Анчах çити-çитми пурнăçра пĕрин хыççăн тепри вилнĕ вĕсем. 1921 çулхи выçлăх чух ашшĕ çĕре кĕнĕ. Ялти куштансем Совет влаçĕ майлă пулнăшăн хĕненĕ ăна. Тепĕр икĕ çултан амăшĕ те масар çине ăсаннă. Тăхăр çулхи Елюк шăллĕпе пиччĕшĕсемшĕн амăшĕ вырăнĕнче юлнă. Темиçе уйăх çеç вĕренме тивнĕ ăна шкулта. Выçă вилес мар тесе чăпта çапма та, коммунăра ĕçлеме те тивнĕ унăн. Çапах та хастар хĕрача вĕренес шухăша пăрахман, пушă вăхăт тупса ликбеза çӳренĕ. Вĕренес шухăшпах вăл 1930 çулта Шупашкара тухса килнĕ. Анчах ĕмĕте пурнăçлама çăмăлах пулман ăна. Çамрăк хĕрĕн тарçăра та, ытти ĕçре те ĕçлеме тивет. Çапах Елюк малаллах талпăнать. Комсомола кĕрет, драмкружок занятийĕсене çӳрет. Совпартшкула кĕме май тупать. Кунти драмкружока ертсе пынă çамрăк артист Б. Алексеев вара ăна театр искусствипе сывăхрах паллаштарать, артист ĕçне юратма вĕрентет. 1934 çулта пулас артистка Шупашкарти театр училищине кайса кĕрет. Училище хыççăн ăна Чăваш академи драма театрĕнче ĕçлеме хăвараççĕ. Çавăнтанпах Шорникова юратнă ĕçе пĕтĕм чунпе парать. 200 ытла роль вылянă вăл çак тарана çитиччен.

Малтанхи рольсенех (А. Н. Островскин «Аслати» драминчи Катерина, Л. Сейфуллинан «Виринея» пьесинчи Виринея) пысăк ăсталăхпа вылять çамрăк артистка. Пĕр евĕрлĕ сăнарсем мар, хире-хирĕçле характерлă вĕсем: пĕри лăпкă, анчах тарăн та хĕрӳ шухăшлă; тепри — хăюллă та çирĕп кăмăллă, хăй тивĕçне хӳтĕлеме пултараканскер. Пĕрпеклĕх те пур вĕсен: ирĕклĕхе туртăнни, этемле пурăнас шухăшлă пулни. Артистка вара, хура-шура курнăскер, этеме хисепленĕ, ун тивĕçне хакланă. Йывăр çĕклем тиенĕ вăл хăй çине. Уйрăмах Тăван çĕршывăн аслă вăрçи çулĕсенче хĕн килнĕ ăна. Фронтра хаяр çапăçусем пынă, тылра та ватăсемпе вĕтĕсем, хĕрарăмсем çĕрне-кунне пĕлмесĕр ĕçленĕ. Артистсем те çав йывăрлăха халăхпа пĕрле пайланă. Гастроле кайсан, 20—25 километр таран çуран утнă, йĕпе-сапара та, çил-тăманра та. Окоп чавакансем патне, госпитале аманнисем патне çӳренĕ. Куççуль юхтарас чух кулнă, куляннас чух — юрланă. «Упăшкапа шăллăм-пиччесем фронтра çапăçаççĕ, хыпар-хăнар сайра килет. Килте икĕ ача, асли те виççĕре çеç, кӳршĕ хĕрарăмĕ патне пăрахса хăварма тивет-чĕ, — каласа парать Елена Васильевна. — Çыннисем савăнăçлă спектакльсем лартма, хаваслă концертсем пама ыйтаççĕ. Хуйхине эпир ахаль те нумай куратпăр, теççĕ. Куççуле шăлатăн та кулас мар çĕртен кулатăн. Кăнтăрла колхозниксемпе çĕрулми лартнă, утă çулнă, тырă вырнă, каçпа хамăрăн артист ĕçне тунă...»

Паллах, ку вăхăтра Шорниковăшăн вăрçă теми çывăх пулнă. «Лиза Короткова», «Икĕ юлташ» пьесăсенче тĕп рольсене вылять вăл, тылри хĕрарăм-организаторсен сăнарне тарăннăн уçса кăтартать.

Кунран кун хăй ăсталăхне ӳстерсе пырать вăл, пьеса геройĕн чунне ăнланма тăрăшать. Шухăшласан, тĕлĕнмелле: нихăçан Африкăра пулса курманскер, Кăнтăр Африка хĕрарĕмĕн (П. Абрахамсăн «Аслати çулĕпе» пьесинчи Фиэта) рольне те ăста вылять, кăркăс колхозницин (Ч. Айтматовăн «Манăн хĕрлĕ тутăрлă тополĕм» драми) шухăш-кăмăлне те лайăх туять, Лушка украинка сăнарне те (А. Макаенокăн «Лĕвон арăмĕ орбитăра» комедийĕ), Захаровна вырăс хĕрарăмне те (М. Горькин